

Socijalna inkluzija i dječija prava

Igrom do inkluzije

priručnik za nastavnike osnovnih škola

Autor: **Jasmina Abazović**

Urednik/ca: **Amra Softić**

Koorednice: **Dženana Alađuz i Emina Bečić**

Lektorica: **Dženana Memišević**

Ilustracije: **Azra Kadić**

Dizajn i DTP: **Triptih**

Sarajevo, 2015.

Ovaj priručnik je pripremljen i štampan u sklopu projekta “Projekat razvoja i saradnje u regiji Birač (BIRAČ)”, koji finansira Ambasada Kraljevine Holandije, a implementiraju UNICEF, UNDP i UNHCR. Stavovi izneseni u priručniku nisu nužno zvanični stavovi donatora i UN agencija te su isključivo odgovornost Udruženja INFOHOUSE.

Ukoliko nas želite kontaktirati, možete to uraditi pozivom na broj telefona 033 200 538, ili na e-mail infohouse@infohouse.ba

Sadržaj

1. Uvod	5
2. Zašto socijalna inkluzija u redovnim školama?	7
3. Zakonska regulativa za obrazovanje djece sa poteškoćama u razvoju u BiH	8
4. Prava djeteta sa poteškoćama u razvoju u redovnoj školi	11
5. Radionice	13
5.1. Dječija prava i socijalna inkluzija	13
5.1.1. <i>Moje pravo je naše pravo</i>	13
5.1.2. <i>Stablo ljudskih prava</i>	15
5.1.3. <i>Dječija prava na univerzalnom jeziku</i>	16
5.1.4. <i>Djeca radnici</i>	17
5.2. Afirmacija različitosti i razlika	20
5.2.1. <i>Duga sličnosti duga razlika</i>	20
5.2.2. <i>Pronađite one kojima pripadate</i>	21
5.2.3. <i>Zid predrasuda</i>	22
5.2.4. <i>Imamo pravo na izbor</i>	23
5.3. Integracija djece sa posebnim potrebama u razredne aktivnosti	25
5.3.1. <i>To sam ja</i>	25
5.3.2. <i>Moja pozitivna osobina / vještina</i>	26
5.3.3. <i>Voz moga razreda</i>	27
5.3.4. <i>Kako da se svidim drugima?</i>	28
5.3.5. <i>Mogu te razumjeti iako se ne moram slagati s tobom</i>	28
6. Važnost međuvršnjačkog učenja za socijalizaciju djece sa poteškoćama u razvoju	31
7. Individualni prilagođeni program – pravo djeteta sa posebnim obrazovnim potrebama	32
8. Upoznavanje roditelja sa pravima djeteta	34
9. Zaključak	36
10. Literatura	37

1. Uvod

Iako se sa inkluzijom institucionalno susrećemo od 2002. godine, punih trinaest godina, rezultata u ovom procesu imamo jako malo. Socijalna inkluzija i zaštita dječijih prava u Bosni i Hercegovini skoro pa su mrtvo slovo na papiru. Radi se na tome. Nije da se ne radi, ali problem su rezultati koji su jedva vidljivi. Promatrajući "slovo zakona" možemo pomisliti da je socijalna inkluzija dio naše svakodnevnice. Učenici sa poteškoćama u razvoju u redovnoj nastavi također mogu navesti na zaključak da je ona dio našeg društva. No, uporedimo li bh. socijalnu inkluziju sa definicijom koju je dao UNESCO na konferenciji u Salamanki 1994. godine, a koja stavlja naglasak na to da je inkluzija pokret koji je u direktnoj vezi s poboljšanjem obrazovnog sistema kao cjeline, vidjet ćemo da nismo daleko odmakli.

"Inkluzija je proces rješavanja i reagiranja na raznovrsnost potreba svih učenika kroz sve veće učestvovanje u učenju, kulturama i zajednicama, i sve manju isključenost u okviru obrazovanja i iz njega. Inkluzija obuhvata promjene i izmjene sadržaja, pristupa, struktura i strategija, sa zajedničkom vizijom koja obuhvata svu djecu odgovarajuće starosne dobi i sa ubjedenjem da je redovni obrazovni sistem odgovoran za obrazovanje sve djece."

UNESCO, Konferencija u Salamanki, 1994.¹

Rezultati istraživanja koje je Udruženje INFOHOUSE provelo 2014. godine na području Regije BIRAČ, za potrebe projekta "Projekat razvoja i saradnje u regiji Birač", pokazali su da je uspješna socijalna inkluzija djelo entuzijasta ili upornih roditelja, a nikako ne efikasan odgovor nadležnih institucija sistema na potrebe djeteta. "Sve se svodi na lice koje je zaposleno, koliko ono želi učiniti." (Udruženje INFOHOUSE, 2014.)

Princip je sličan i u drugim dijelovima države, sve ostalo su samo nijanse. Djeca sa poteškoćama u razvoju su i dalje institucionalizirana i marginalizirana. U mnogim sredinama socijalnom inkluzijom se trentiraju tzv. specijalna odjeljenja, koja su sa redovnim povezana jedino tako što učenici ulaze na ista vrata jer dijele istu zgradu. Nastavnici i profesori se žale da je proces socijalne inkluzije nametnut. Nije im mrzak, ali nemaju kapaciteta da proces provedu. Imaju problem integrirati učenike sa poteškoćama u razvoju u redovnu nastavu. Nedostaje im profesionalni kadar, a oni sami nemaju dovoljno znanja za rad sa djecom. Prepušteni su sami sebi. Ni društvena svijest nije na njihovoj strani. Predrasude i stereotipi koji hrane bosanskohercegovačko društvo prevazilaze ljudsku maštu. Zbog toga su djeca sa poteškoćama u razvoju jako često izložena diskriminaciji, kako okoline tako i vršnjaka. Takav neozbiljan pristup procesu socijalne inkluzije dovodi do ozbiljnog kršenja Konvencije o pravima djeteta.

1 UNESCO defines inclusive education as "a process of addressing and responding to the diversity of needs of all learners through increasing participation in learning, cultures and communities, and reducing exclusion within and from education. It involves changes and modifications in content, approaches, structures and strategies, with a common vision which covers all children of the appropriate age range and a conviction that it is the responsibility of the state to educate all children". (THE RIGHT OF CHILDREN WITH DISABILITIES TO EDUCATION: A RIGHTS-BASED APPROACH TO INCLUSIVE EDUCATION - UNICEF Regional Office for CEECS Education Section Palais de Nations Switzerland, 2012).

"1. Države-potpisnice priznaju da mentalno ili fizički onesposobljeno dijete treba uživati pun i pristojan život, u uvjetima koji obezbjeđuju dostojanstvo, potiču samopouzdanje i olakšavaju aktivno dječije učešće u zajednici.

2. Države-potpisnice priznaju pravo onesposobljenom djetetu na posebnu brigu i pomagачe i obezbjeđivati, u zavisnosti od dostupnih sredstava, pružanje pomoći takvom djetetu i onima koji su odgovorni za brigu o njemu, pomoć koju oni zatraže i koja odgovara dječijem stanju i prilikama roditelja ili drugih koji se brinu za dijete." Konvencija o pravima djeteta, Član 23.

U želji da potaknemo proces socijalne inkluzije na području regije BIRAČ, pomognemo nastavnicima i profesorima da integriraju djecu sa poteškoćama u razvoju u redovne razrede, te da se smanje predrasude i stereotipi među djecom, pripremili smo ovaj priručnik. Njegova svrha je da ukaže na jednake mogućnosti i smanji jaz koji postoji u međuvršnjačkom odnosu djece sa i bez poteškoća u razvoju. On je doprinos borbi za prava djece sa poteškoćama i, nadamo se, jedan korak ka rješenju njihovih problema. Osim niza praktičnih vježbi koje je moguće izvoditi u razredu, osvrnuli smo se na zakonsku regulativu, prava djece sa poteškoćama u razvoju u redovnoj nastavi, kao i na važnost međuvršnjačkog učenja za socijalizaciju djece sa poteškoćama u razvoju.

2. Zašto socijalna inkluzija u redovnim školama?

Sve osobe sa poteškoćama u razvoju su dugo bile institucionalizirane i marginalizirane u društvu. Razvijanjem društva i porastom svijesti o vrijednosti svakog pojedinca javlja se pokret inkluzije u okviru socijalnog modela. Ona ne podrazumijeva izjednačavanje svih ljudi, već uvažavanje različitosti svakog pojedinca, kojem omogućava odlučivanje o vlastitom životu i preuzimanje odgovornosti. Upravo u tome je vrijednost inkluzije. Tolerancija prema individualnim razlikama i potrebama omogućava širenje spoznaja, obogaćivanje iskustava i razvoj socijalne inkluzije u društvu. Princip inkluzivnog obrazovanja je jedan od ključnih međunarodnih principa u razvoju ljudskih prava, krenuvši od 1948. kada je donesena Deklaracija o ljudskim pravima. Inkluzivno obrazovanje počiva na pravu svakog djeteta da pohađa redovnu školu u svojoj lokalnoj zajednici.

Princip inkluzivnog obrazovanja usvojen je na UNESCO konferenciji u Salamanki, gdje je ustanovljano da obrazovni sistem ne polaže pravo na određenu djecu. Upravo suprotno tome, obrazovni sistem države se treba prilagođavati kako bi zadovoljio potrebe sve djece. Inkluzija u međunarodnom obrazovanju postavlja teške, ali ne i nesavladive, zahtjeve pred svaki nacionalni obrazovni sistem, kao i pred škole, nastavnike i stručne saradnike. Inkluzivno obrazovanje iziskuje saradnju između redovnog i obrazovanja koje se dosad održavalo u specijalnim školama i bilo je namijenjeno za djecu sa poteškoćama u razvoju. Sada redovne škole u svom radu trebaju i defektologe i logopede, različite vrste stručnjaka koji su djelovali u specijalnim školama i kreirali proces obrazovanja djece sa poteškoćama u razvoju. Inkluzija shvaćena kao proces uključivanja djece sa poteškoćama u razvoju u redovne škole predstavlja najčešći pojmovni kontekst shvatanja inkluzije, ali i najuži. Jer ona predstavlja obezbjeđivanje humanih pretpostavki za adekvatno uključivanje djece sa poteškoćama u razvoju u nastavu redovnih odjeljenja, kao i uključivanje osoba sa poteškoćama u razvoju u svaki segment društvenog života u kojem mogu da djeluju u skladu sa sposobnostima i mogućnostima.

S obzirom na to da je obrazovni sistem ogledalo svakog društva, obrazovanje predstavlja nivo uključenosti svih skupina u jednom društvu, kao i priliku za učenje i upoznavanje sa različitostima koje odlikuju svakog pojedinca. Kroz inkluzivno obrazovanje se potiče zajedničko djelovanje svih aktera obrazovnog procesa, koji bi trebao da ruši predrasude i stereotipe o djeci sa posebnim obrazovnim potrebama i razvije osjećaj za socijalnu pravdu i jednakost. Najveći izazov u implementiranju inkluzivnog obrazovanja jeste prevladavanje predrasuda nastavnika, učenika i roditelja o djeci sa poteškoćama u razvoju.

Kada uzmemo u obzir da proces implementacije inkluzije nailazi na mnoge prepreke i otpor postavlja se pitanje: Zašto inkluzija u redovnim školama? Odgovor je vrlo jednostavan: inkluzivna škola ne predstavlja samo redovnu školu u kojoj se obrazuju i djeca sa poteškoćama u razvoju, već ona predstavlja školu u kojoj sva djeca dobijaju podršku za razvoj svojih potencijala. Osebnost fleksibilnih pristupa omogućava da se uspješno odgovori na različite potrebe i individualni tempo učenja. Inkluzivna škola ne predstavlja obrazovnu instituciju u kojoj se pored prosječne obrazuju i djeca sa poteškoćama u razvoju. Ona je, pored toga, škola i za djecu koja imaju iznadprosječne mogućnosti i sposobnosti, škola za djecu koja dolaze iz marginaliziranih skupina, škola koja obrazuje djecu shodno njihovim interesovanjima i mogućnostima. Ako svako dijete ima pravo na obrazovanje, onda treba učiti i imati korist od obrazovanja te se obrazovati u skladu sa svojim potrebama i mogućnostima. Škola se treba prilagoditi učeniku i njegovim potrebama, a ne obratno. Inkluzivnu školu čine djeca različitih potreba i mogućnosti, svako dijete je individua za sebe, njihove različitosti čine bogatstvo škole, a ne problem.

3. Zakonska regulativa za obrazovanje djece sa poteškoćama u razvoju u BiH

Kada su počele reforme obrazovanja u Bosni i Hercegovini, 2002. godine, vlasti su se obavezale da će osigurati uključivanje djece sa poteškoćama u razvoju na svim nivoima obrazovanja. S obzirom na to da je Bosna i Hercegovina potpisala i mnoge međunarodne sporazume o obrazovanju, nediskriminaciji i zaštiti prava vulnerabilnih skupina (osobe sa poteškoćama u razvoju, osobe sa posebnim obrazovnim potrebama, invalidne osobe), koji su vlastodršce obavezali na provođenje određenih obrazovnih standarda u državi. Međunarodni pravni akti koje je Bosna i Hercegovina ratificirala i koji su sastavni dio Ustava Bosne i Hercegovine, ustava entiteta, Distrikta Brčko i kantona, a neki od tih akata su po pravnoj snazi iznad domaćih zakona, čine dio normativno-pravnog poretka relevantnog za pitanja prava vulnerabilnih skupina. Neki od međunarodnih dokumenata koji osiguravaju ravnopravnost i zabranu diskriminacije svih građana, uključujući i vulnerabilne skupine, nacionalne manjine, koje je Bosna i Hercegovina ratificirala jesu Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i sloboda, Konvencija o pravima djeteta, Evropska socijalna povelja, UN Konvencija o pravima osoba s invaliditetom.

Osnovni princip međunarodnih instrumenata je princip nediskriminacije, što znači da osobama sa poteškoćama u razvoju, bile one psihološke ili fizičke prirode, pripadaju sva prava propisana u međunarodnim dokumentima jednako kao i svim građanima. Potpisivanjem međunarodnih sporazuma Bosna i Hercegovina je prihvatila obaveze da uskladi domaće zakonodavstvo sa međunarodnim normama. Država je obavezna i da u praksi vodi računa koliko su vulnerabilne skupine uključene u sistem i koliko im je od propisanih prava zaista dostupno.

Jedan od rezultata reforme obrazovanja jeste da je usvojeno pet okvirnih zakona iz oblasti obrazovanja na državnom nivou (Okvirni zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju Bosne i Hercegovine (2003), Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju Bosne i Hercegovine (2003), Okvirni zakon o srednjem usmjerenom obrazovanju i obuci (2008), Okvirni zakon o visokom obrazovanju Bosne i Hercegovine (2007b), Zakon o Agenciji za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje (BiH, 2007)), te niz strategija i akcijskih planova koji se odnose na politiku inkluzivnog obrazovanja. Okvirni zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju i Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju utvrđuje pravo djece i mladih sa poteškoćama u razvoju da **stječu** obrazovanje u redovnim školama prema programima koji su prilagođeni njihovim individualnim potrebama. Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju jeste jedini zakon o obrazovanju koji se primjenjuje na nivou države. Ovaj zakon je osnova za inkluzivno obrazovanje i predstavlja okvir za entitetske, kantonalne i zakone Distrikta. U razred redovne osnovne škole mogu se uključiti i djeca sa poteškoćama u razvoju, s kojima se realizira individualni prilagođeni plan i program.

Odgojno-obrazovni rad sa djecom sa poteškoćama u razvoju odvija se i u redovnim osnovnim školama na principu integriranog odgoja i obrazovanja, što znači da svi učenici, uključujući i djecu sa poteškoćama u razvoju, imaju pravo biti u redovnim odjeljenjima. Rad sa učenicima sa poteškoćama u razvoju jeste integralni dio odgojno-obrazovnih aktivnosti unutar odjeljenja.

Djeci koja se zbog poteškoća u razvoju ne mogu školovati u redovnim školama omogućeno je djelimično ili potpuno obrazovanje u specijalnim školama, koje rade prema programima prilagođenim njihovim mogućnostima i sposobnostima. Škole u kojima će se obrazovati djeca sa poteškoćama u razvoju će imati pravo na posebna budžetska sredstva, kako bi se pokrili troškovi posebnih programa, troškovi prijevoza i smještaja, ili kako bi se infrastruktura prilagodila fizičkim i drugim potrebama učenika. Nažalost, ni do danas nisu ispunjena obećanja data na

početku reforme obrazovanja, jer škole nemaju čak ni infrastrukturna rješenja za djecu sa otežanim kretanjem (nemogućnost kretanja sa kolicima po etažama, neprilagođeno stepenište, nepostojanje liftova).

Ustavom BiH utvrđeno je da sve osobe na teritoriji Bosne i Hercegovine uživaju pravo na obrazovanje, a utvrđivanje tog prava pripada entitetima, jer u Ustavu BiH nije navedeno da je obrazovanje isključiva nadležnost države, stoga su entiteti uspostavili institucije nadležne za obrazovnu politiku. U Federaciji Bosne i Hercegovine, u skladu sa Ustavom Federacije Bosne i Hercegovine u članu 4. se navodi da su kantoni nadležni za utvrđivanje obrazovne politike i donošenje propisa o obrazovanju i osiguravanje obrazovanja. U Republici Srpskoj i Brčko Distriktu obrazovna politika je centralizirana, entitet i distrikt su nadležni za utvrđivanje obrazovne politike. S obzirom na teritorijalnu podijeljenost Bosne i Hercegovine, i činjenicu da je obrazovanje regulirano sa 23 zakona i jednim pravilnikom, 13 ministarstava i nekoliko agencija između različitih teritorijalnih jedinica, kao i neusklađenost zakonskih propisa entiteta i distrikta sa Okvirnim zakonom o osnovnom i srednjem obrazovanju, predstavlja dodatnu prepreku za adekvatnu implementaciju onoga što je istim zakonom definirano. Vidimo da ni postojanje zakonske regulative nije garant za provođenje u praksi.

Međunarodni pravni akti koje je BiH ratificirala:

1. Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima,
2. Konvencija o pravima djeteta,
3. Konvencija o pravima osoba s invaliditetom,
4. Konvencija protiv diskriminacije u odgoju i obrazovanju.

Domaće zakonodavstvo:

1. Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju Bosne i Hercegovine (Službene novine BiH, broj: 18/03),
2. Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju Republike Srpske (Službeni glasnik RS, broj: 01-1214/08),
3. Zakon o srednjem obrazovanju i vaspitanju Republike Srpske, (Službeni glasnik RS, broj: 106/09, 104/11, 33/14),
4. Zakon o osnovnom obrazovanju (Službene novine KS broj: 10/04),
5. Zakon o srednjem obrazovanju (Službene novine KS broj: 23/10),
6. Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju (Službene novine TK, broj: 01-02-46-22/04),
7. Zakon o srednjem obrazovanju i odgoju (Službene novine TK, broj: 17/11),
8. Zakon o osnovnoj školi (Službene novine ZDK, broj: 01-02-8813/04),
9. Zakon o srednjoj školi (Službene novine ZDK, broj: 01-02-8814/04),
10. Zakon o osnovno školstvu (Službene novine Srednjobosanskog kantona, broj: 11/01),
11. Zakon o srednjem školstvu (Službene novine Županije Središnja Bosna, broj: 11/01),
12. Zakon o osnovnom i općem srednjem odgoju i obrazovanju (Službeni glasnik Unsko--sanskog kantona, broj: 5/04 i 7/10),
13. Zakon o srednjem obrazovanju (Službeni glasnik Unsko-sanskog kantona, broj: 17/12),
14. Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju (Službene novine HNK, broj: 5/00, 4/04 i 5/04),
15. Zakon o srednjoškolskom odgoju i obrazovanju (Službene novine HNK, broj: 8/00, 4/04, 5/04 i 8/06),

16. Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju (Službene novine Bosansko-podrinjskog kantona, broj: 01-02-260/04),
17. Zakon o srednjem obrazovanju i odgoju (Službene novine Bosansko-podrinjskog kantona, broj: 01-02-522/11),
18. Zakon o osnovnom školstvu (Narodne novine HBŽ, broj: 01-02-146.5/04),
19. Zakon o srednjem školstvu (Narodne novine HBŽ, broj: 01-02-146.6/04),
20. Zakon o osnovnom školstvu (Narodne novine Županije Posavske, broj: 01-02-103/04),
21. Zakon o srednjem školstvu (Narodne novine Županije Posavske, broj: 01-02-81/04),
22. Zakon o osnovnom školstvu (Narodne novine Županije Zapadnohercegovačke, broj: 01-X-125/04),
23. Zakon o srednjem školstvu (Narodne novine Županije Zapadnohercegovačke, broj: 01-X-126/04).

Pravilnik:

1. Pravilnik o odgoju i obrazovanju djece sa posebnim potrebama, entitetski i kantonalni ministri, 2008. godine.

Akcioni planovi i strategije u BiH:

1. Akcioni plan o djeci sa posebnim potrebama, entitetski i kantonalni ministri, 2006. godine,
2. Strateški pravci razvoja obrazovanja u BiH sa planom implementacije 2008–2015.,
3. Akcioni plan za djecu Bosne i Hercegovine (2011–2014),
4. Strategija za izjednačavanje mogućnosti za osobe sa invaliditetom u Federaciji Bosne i Hercegovine 2011–2015.,
5. Strategije unapređenja društvenog položaja lica sa invaliditetom u Republici Srpskoj (2010–2015).

4. Prava djeteta sa poteškoćama u razvoju u redovnoj školi

Pored Okvirnog zakona o osnovnom i srednjem obrazovanju (2003) koji osigurava obrazovanje djece sa poteškoćama u razvoju i zabranu diskriminacije spomenut ćemo i Konvenciju o pravima djeteta, koja je najvažniji međunarodni akt koji djeci osigurava poštivanje njihovih dječjih prava. Konvencija o pravima djeteta garantira prava djeci, uključujući i djecu sa poteškoćama u razvoju, čija je potpisnica i Bosna i Hercegovina, što ju obavezuje na poštivanje. Konvencija sadrži univerzalne standarde koje država potpisnica Konvencije mora garantirati svakom djetetu. Posebno se ističu sljedeći članovi Konvencije vezani za prava djece s poteškoćama u razvoju:

"Član 2.

Države potpisnice poštivat će i osigurati svakom djetetu na svom području prava navedena u ovoj Konvenciji bez ikakve diskriminacije prema djetetu, njegovim roditeljima ili zakonskim starateljima u pogledu njihove rase, boje kože, spola, jezika, vjere, političkog ili drugog uvjerenja, nacionalnog, etničkog ili socijalnog porijekla, imovine, teškoća u razvoju, obiteljskog porijekla ili kakve druge okolnosti. (...)

Član 23

Države potpisnice priznaju da dijete sa poteškoćama u razvoju treba voditi ispunjen i pristojan život u uvjetima koji garantiraju dostojanstvo, jačaju djetetovo oslanjanje na vlastite snage i olakšavaju njegovo djelotvorno učestvovanje u zajednici".

"U godinama nakon Konvencije o pravima djeteta pokrenut je čitav niz akcija i usvojeni su dokumenti s ciljem postizanja obrazovanja za sve i minimiziranja diskriminacije u odgoju i obrazovanju. Jedna od važnijih akcija je dokument Izjava iz Salamanke (UNESCO, 1994.) koji naglašava da su redovne škole s inkluzivnom orijentacijom najefektnije sredstvo borbe protiv diskriminatornih stavova, izgradnje inkluzivnog društva i postizanja obrazovanja za sve. Također se ističe da mnoga djeca doživljavaju poteškoće u učenju i stoga imaju posebne obrazovne potrebe u nekom periodu svog školovanja. Škole moraju naći način da uspješno obrazuju svu djecu, uključujući i onu koja imaju ozbiljne poteškoće i smetnje u razvoju. U izjavi iz Salamanke i Okviru za akciju se nanovo potvrđuje pravo na obrazovanje svakog pojedinca, kao što je utvrđeno u Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima iz 1948. godine, te se obnavlja zahtjev donesen na Svjetskoj konferenciji o obrazovanju za sve iz Jomtien (1990), da se svima, bez obzira na individualne razlike, omogući pravo na obrazovanje". (Zastupljenost mjera i principa inkluzivnog obrazovanja u odgojno-obrazovnim praksama i politikama srednjoškolskog obrazovanja u Bosni i Hercegovini, Duga, 2013:14).

Inkluzivno obrazovanje ugrađeno je u Okvirni zakon preko nekoliko odredbi koje osiguravaju potpuni razvoj dječijeg potencijala i poštivanje i razvoj ljudskih prava. Zakonom je propisano da je osnovno obrazovanje obavezno i besplatno za svu djecu. Zakonom se vladini organi obavezuju na stvaranje uvjeta za besplatno obrazovanje, a roditelji da svoju djecu školuju. U Zakonu je još navedeno da djeca sa posebnim obrazovnim potrebama obrazovanje **stječu** u redovnim školama i prema programima koji su prilagođeni njihovim mogućnostima. Na nekoliko mjesta Zakon govori o inkluzivnom obrazovanju, iako se izričito ne koristi taj termin, navode se prava učenika nacionalnih manjina, kao i učenika sa poteškoćama u razvoju koji imaju posebne obrazovne potrebe. U članu 3. Zakona, **u opće obrazovne ciljeve uvršteni su i ciljevi za djecu sa poteškoćama u razvoju.**

"Opći ciljevi obrazovanja:

(...) b) osiguravanje optimalnog razvoja za svaku osobu, uključujući i one s posebnim potrebama, u skladu sa njihovim uzrastom, mogućnostima i psiho-fizičkim sposobnostima;

(...) e) osiguranje jednakih mogućnosti za obrazovanje i mogućnost izbora na svim nivoima obrazovanja, bez obzira na spol, rasu, nacionalnu pripadnost, socijalno i kulturno porijeklo i status, obiteljski status, vjeroispovijest, psiho-fizičke i druge vlastite osobine."

U članu 4. istog zakona se naglašava da:

"Svako dijete ima jednako pravo pristupa i jednake mogućnosti učešća u odgovarajućem obrazovanju, bez diskriminacije na bilo kojoj osnovi.

Jednak pristup i jednake mogućnosti podrazumijevaju osiguranje jednakih uvjeta i prilika za sve, za početak i nastavak daljeg obrazovanja.

Odgovarajuće obrazovanje podrazumijeva obrazovanje koje, u skladu s utvrđenim standardima, osigurava djetetu da na najbolji način razvije svoje urođene i potencijalne umne, fizičke i moralne sposobnosti, na svim nivoima obrazovanja".

Pored zakona na državnom nivou i zakoni nižih nivoa (Republike Srpske, kantonalni i Brčko Distrikta) osiguravaju jednaka prava za obrazovanje djece sa posebnim obrazovnim potrebama na svim nivoima obrazovanja, te zabranjuju svaki oblik diskriminacije na bilo kojoj osnovi. Zakoni predviđaju obaveze škole da osigura optimalne uvjete za učenje i pohađanje škole. Neusklađena terminologija u zakonima, kao i neujednačenost zakonskih propisa između kantona i entiteta i Distrikta Brčko, ne osigurava jednaka prava i mogućnosti svih učenika sa posebnim obrazovnim potrebama.

Iako Zakon na državnom nivou i zakoni na nižim nivoima, kao i mnogobrojni međunarodni akti, svoj djeci pa i djeci sa poteškoćama u razvoju garantiraju poštivanje njihovih prava i mogućnost školovanja u redovnim školama, u praksi imamo mnogobrojne primjere da postojeći zakonski akti nisu dovoljni da bi se provodilo inkluzivno obrazovanje. Nedostatak finansijskih sredstava za infrastrukturna rješenja u školama, nedostatak stručnog usavršavanja nastavnika za inkluzivnu nastavu, vrlo mali broj asistenata u nastavi, nedostatak stručnog kadra u školama, nepostojanje individualiziranih planova i programa za svako dijete sa posebnim obrazovnim potrebama, nepostojanje obaveze roditelja za kategorizaciju djece - ovo su sve razlozi koji otežavaju rad sa djecom sa poteškoćama u razvoju i umanjuju prava koja im zakonski pripadaju.

5. Radionice

Dragi nastavnice,

Ovo je set radionica koje će učenicima pomoći produbiti empatiju i steći nova znanja o socijalnoj inkluziji i dječijim pravima. Vježbe su interaktivnog karaktera i pomoću njih učenici mogu steći nova znanja o socijalnoj inkluziji i dječijim pravima, razvijati svoje komunikacijske vještine i kreativnost, te jačati duh solidarnosti i uzajamne pomoći. Također, razvijat će svijest o različitosti potreba koje ima svaki čovjek, naučit će poštovati i uvažavati različitost kod drugih, što će doprinijeti razvoju solidarnosti na društvenom nivou, razvoju osjećaja empatije prema osobama sa poteškoćama u razvoju te smanjenju nacionalnih netrpeljivosti među učenicima.

Cilj radionica jeste promoviranje kulture socijalne inkluzije među učenicima, lakše ovladavanje dijaloškim vještinama, te formiranje pozitivnih stavova o važnim društvenim pitanjima kao što su dijalog, multikulturalnost, uvažavanje različitosti i mnoštva identiteta, i inkluzija, odnosno uključivanje u društveni život zajednice djece i odraslih sa poteškoćama u razvoju.

Ove radionice mogu se koristiti u redovnoj nastavi, a pomoću njih moguće je uključiti djecu sa i bez poteškoća u razvoju u svakodnevne nastavne aktivnosti, te ih potaknuti na zajedničko druženje, što će utjecati na promjenu svijesti kod učenika bez poteškoća u razvoju, kada je riječ o socijalnoj uključenosti svih, te na razvoj empatije i osjećaja zajedništva.

U radionicama je u centru zbivanja upravo dijete, njegovo iskustvo, želje, poticanje na javni nastup i izražavanje emocija, što dovodi učenike do spoznaje o vrlo značajnim društvenim pitanjima kroz neformalni oblik učenja.

5.1. Dječija prava i socijalna inkluzija

5.1.1. Moje pravo je naše pravo

Šta radimo danas: Danas ćemo se upoznati sa Konvencijom o pravima djeteta, te ćemo sami vrednovati informacije iz Konvencije i povezati ih sa našim iskustvima.

Vrijeme trajanja: 45 minuta.

Prava: Sva prava koja su obuhvaćena Konvencijom o pravima djeteta.

Cilj: Steći znanje o Konvenciji o pravima djeteta, te razviti kritičko promišljanje o pravima i odgovornostima koja imaju djeca. Kod djece probuditi osjećaj jednakopravnosti sve djece, solidarnosti i odgovornosti.

Šta pripremiti: Pročitati Konvenciju o pravima djeteta i napraviti bilješke o najvažnijim stavkama. Razmislite koji članovi Konvencije su vašoj djeci najinteresantniji i koji mogu izazvati oprečna mišljenja i potaći diskusiju. Preporučujemo da to bude član koji se odnosi na djecu sa poteškoćama u razvoju. Pripremite snop kartica za svaku radnu grupu.

Uputstvo za realizaciju časa:

- Na početku časa pitajte učenike šta znaju o Konvenciji, prezentirajte im kratko osnovne elemente i najvažnije dijelove Konvencije. Prodiskutirajte o članu Konvencije koji ste unaprijed izabrali smatrajući ga najinteresantnijim za vaše učenike.
- Nakon toga učenike podijelite u manje grupe, četiri ili pet članova. Podijelite im po snop kartica i zamolite da porazgovaraju o izjavama sa kartica i rangiraju ih u oblik dijamanta. Najvažniju izjavu položiti će na stol. Ispod nje bi sa strane trebali položiti sljedeće dvije izjave koje su najznačajnije po važnosti. Ispod ove dvije izjave trebaju položiti tri izjave umjerene važnosti. U četvrtom redu trebaju biti dvije kartice koje su još manje po važnosti i na kraju u petom redu jedna kartica koju smatraju najmanje važnom. Dajte im 15 minuta za ovu aktivnost.
- Kada završe, dozvolite im da odu do drugih grupa i vide kako su drugi rangirali svoje kartice.
- Zatim ih pozovite nazad na mjesta i povedite raspravu o rezultatima. Neka od mogućih pitanja za diskusiju su:
 1. *Kakvi su rezultati drugih grupa? Koje su sličnosti? Koje razlike?*
 2. *Zašto njihovi prijatelji imaju drugačije prioritete?*
 3. *Sada kada su čuli svoje prijatelje da li možda neka grupa želi promijeniti svoje prioritete? Zašto?*
 4. *Postoje li prava koja nisu u Konvenciji, a koja smatrate da trebaju biti uključena?*
 5. *Koja se prava iz Konvencije poštuju u vašoj okolini? Koja se krše?*
 6. *Da li djeca sa poteškoćama u razvoju imaju ista prava?*
 7. *Da li se prava iz Konvencije primjenjuju u potpunosti i prema djeci sa poteškoćama u razvoju? Kako da? Kako ne?*
 8. *Šta možete uraditi da pomognete djeci sa poteškoćama u razvoju da ostvare svoja prava iz Konvencije?*
 9. *Kome se djeca mogu obratiti za kršenje prava iz Konvencije?*

Radni listići

Djeca i mladi imaju pravo na najveću moguću mjeru zaštite zdravlja, kao i zdravstvene prevencije i medicinske brige.

Djeca i mladi imaju pravo na besplatno osnovno obrazovanje. Osim toga, mora im se osigurati i posjeta školama koje bi ih mogle dalje obrazovati.

Djeca i mladi imaju pravo na odmor, slobodno vrijeme, igru i sudjelovanje u kulturnim i umjetničkim aktivnostima.

Djeca i mladi imaju pravo na informiranje, kao i na to da svoje mišljenje slobodno kažu i budu saslušani.

Djeca i mladi imaju pravo na dobar odgoj. Njihovi roditelji ili odgajatelji ne smiju primjenjivati silu. Zloupotreba i zlostavljanje djece su zabranjeni.

Djeca i mladi imaju pravo u ratu i bijegu dobiti posebnu pomoć i zaštitu.

Djeca i mladi imaju pravo na zaštitu od rada kojim bi bili iskorišteni i na zaštitu od seksualnog zlostavljanja.

Djeca i mladi imaju pravo na život sa svojim roditeljima i na kontakt s oba roditelja ako oni žive razdvojeno.

Djeca i mladi invalidi imaju pravo na posebnu podršku i unapređenje, kao i na aktivno sudjelovanje u društvenom životu.

Izjave za radni listić preuzete sa <http://www.unicef.org/bih/>

Daodante napomene:

- Učenici mogu zalijepiti dijamant izjave na hamer papir i prezentirati ga svom razredu.

5.1.2. Stablo ljudskih prava

Izvor: www.richmondchildrenfirst.ca

Šta radimo danas: Danas ćemo analizirati Konvenciju o pravima djeteta i naučiti koja su to prava koja ima svako dijete na svijetu.

Vrijeme trajanja: 45 minuta.

Prava: Sva prava koja su obuhvaćena Konvencijom o pravima djeteta.

Cilj: Predstavljanje dječijih prava u razredu. Stjecanje znanja o pravima, te razvijanje kritičkog promišljanje o pravima i odgovornostima koja imaju djeca. Steći uvid u dječija prava iz perspektive učenika.

Šta pripremiti: Veliki papir A0 koji će učenici moći zalijepiti na zid, bojice i kolaž-papir.

Uputstvo za realizaciju časa:

- Nakon što su se učenici prethodni sat upoznali sa temeljnim načelima Konvencije o dječijim pravima, pozovite ih da sada nacrtaju jedno veliko stablo koje će predstavljati njihovo stablo dječijih prava. Pri tome ih podijelite u grupe od 3 do 5 sudionika. U korijenu stabla neka napišu "dječija prava". Stablo treba imati glavne grane u koje će napisati temeljna načela koja se nalaze u Konvenciji o dječijim pravima. Na grane neka nacrtaju ili zalijepe od kolaž-papira plodove (npr. jabuke, kruške...) u koje će upisati stvari koje smatraju da su vezane za glavna načela. Kada završe, svaka grupa će zalijepiti na zid svoj crtež i prezentirati ostalima šta su napisali. Listove možete ostaviti na zidu kao ukrase.
- Kada učenici iznesu svoje ideje o dječijim pravima, možete sa njima diskutirati do koje mjere stvarna prava odgovaraju onima što su učenici napisali.

5.1.3. Dječija prava na univerzalnom jeziku

Šta radimo danas: Danas provjeravamo koliko znate o dječijim pravima, vježbamo saradnju i kreativnost te razvijamo interkulturalne i komunikacijske vještine.

Vrijeme trajanja: 90 minuta.

Prava: Sva prava.

Cilj: Produbiti znanje o dječijim pravima, razviti interkulturalne i komunikacijske vještine te poticati saradnju i kreativnost.

Šta pripremiti: Predmeti za predstavu, flomasteri, bojice, ljepilo, karte, uže, drugi materijali za izradu kostima.

Uputstvo za realizaciju časa:

- Na početku časa objasnite učenicima da je svrha ove vježbe napraviti pozorišnu predstavu o dječijim pravima, ali tako da ne govorimo jer će naši gledatelji biti stranci koji ne razumiju naš jezik. Moramo se koristiti mimikom i govorom tijela.
- Potcrtajte im da se ne smiju služiti riječima, ali da mogu koristiti mimiku ili neke od predmeta i pomagala koje već imaju ili će ih sami napraviti.
- Podijelite razred u grupe od četiri do šest učesnika.
- Dajte im vremena da prodiskutiraju i iznesu svoje i ideje o dječijim pravima, te da izaberu 2–3 ključne koje će predstaviti u svojoj predstavi.
- Nakon toga ostavite im 30 minuta na raspolaganju da osmisle svoju predstavu. Motivirajte ih da svi učestvuju.
- Nakon što svi pripreme predstavu sjednite u plenum i pogledajte izvedbe zajedno.
- Nakon svake izvedbe dajte prostora vašim učenicima na kratak osvrt i raspravu o izvedbi.
- Pitajte gledatelje da objasne ono što su oni vidjeli i da li su prepoznali ideje koje su izvođači promovirali.
- Zatim dajte izvođačima prostora da sami objasne ona mišljenja kojih se niko nije doticao tokom osvrta.
- Kada svaka grupa završi izvedbu i prodiskutirate o njoj, uradite završnu evaluaciju vježbe kroz diskusiju. Neka od pitanja mogu biti:

1. *Kako ste doživjeli ovu aktivnost? Da li je ona bila lakša ili teža od vaših početnih zamisli?*
2. *Šta je bilo najteže?*
3. *Da li ste naučili nešto novo? Šta?*
4. *Kako je funkcionirao vaš rad u grupi? Možete li opisati dinamiku procesa?*

5.1.4. Djeca radnici

Šta radimo danas: Upoznajemo se sa problemima koje imaju djeca radnici širom svijeta; povećavamo znanje o načinu na koji siromaštvo utječe na položaj i prava djece; povećavamo znanje o izrabljivanju djece i upoznajemo se sa Pravom na zabranu rada djece.

Vrijeme trajanja: 90 minuta.

Prava: Pravo na preživljavanje; pravo na podršku za djecu u siromaštvu; pravo na zaštitu od nasilja i zlostavljanja.

Cilj: Steći znanje o pojavi dječije radne snage, te kod djece razvijati kritičko razmišljanje o složenosti problema u težnji za jačanjem osjećaja pravde i odgovornosti kako bi se smanjio ovaj fenomen. Podići nivo znanja kod učenika da djeca i mladi imaju pravo na zaštitu od rada kojim bi bili iskorišteni.

Šta pripremiti: Dovoljan broj kopija sa pričom o Zakirulovom životu, i kopije ideja za rješavanje problema. (Također, skicu za ideje moguće je iscrtati na školskoj ploči kako bi je djeca precrtala na dvolisnice sveske.)

Uputstvo za realizaciju časa:

- Učenicima predstavite Zakirulovu priču. Recite im da je priča izmišljena, ali se temelji na činjenici da 218 miliona djece trenutno u svijetu ima sličnu priču i prisiljena su da rade teške poslove.
- *Procijenjeno je da svjetskim tržištima kruži 128 različitih proizvoda koje izrađuju djeca. Dječiji rad se definira kao "ropstvo ili postupci slični ropstvu, prodaja ili trgovanje djecom, vezivanje zbog dugova ili služenje; prisilno regrutiranje djece u oružanim sukobima, komercijalno seksualno iskorištavanje djece, uključivanje djece u trgovinu drogom te rad koji ugrožava zdravlje, sigurnost i moral djece". Djeca se najviše iskorištavaju za rad u poljoprivredi (60%), uslužnim djelatnostima (26%), industriji (7%), s time da su neke industrije gore od drugih. Svake godine izrađuje se i lista proizvoda koje u prisilnom radu izrađuju djeca, a ovdje donosimo 13 najreprezentativnijih, tj. onih u čijoj proizvodnji sudjeluje najviše djece.*

13. Tepisi

- *Proizvode se u pet zemalja i to kroz dječiji ili prisilni rad. Zemlje su: Afganistan, Indija, Iran, Nepal i Pakistan.*

12. Kakao

- *Djeca ga proizvode u pet zemalja među kojima su: Kamerun, Obala Bjelokosti, Gana, Gvineja i Nigerija.*

11. Ugalj

- *Proizvodi se u šest zemalja: Kina, Kolumbija, Mongolija, Sjeverna Koreja, Pakistan i Ukrajina.*

10. Dijamanti

- *Dijamante djeca traže i proizvode u sedam zemalja svijeta: Angoli, Središnjoj Afričkoj Republici, Demokratskoj Republici Kongo, Gvineji, Liberiji, Sierra Leoneu i Zimbabveu.*

9. Odjevni predmeti

- *Odjeću koju uvozimo i nosimo proizvode djeca u šest zemalja svijeta: Argentini, Kini, Indiji, Jordanu, Maleziji i Tajlandu.*

8. Riža

- *Ovaj ukusan prilog beru i obrađuju u napornom i prisilnom radu djeca iz sljedećih zemalja: Brazila, Burme, Dominikanske Republike, Indije, Kenije, Malija, Filipina i Ugande.*

7. Stoka / meso

- *Proizvodnja mesa i uzgoj stoke posao je na koji su prisiljena djeca u devet zemalja: Boliviji, Brazilu, Čadu, Etiopiji, Lesotu, Namibiji, Paragvaju, Ugandi i Zambiji.*

6. Kafa

- *U njevoj proizvodnji sudjeluju djeca iz 13 zemalja svijeta: Kolumbije, Obale Bjelokosti, Dominikanske Republike, Gvatemale, Gvineje, Hondurasa, El Salvadora, Kenije, Meksika, Nikaragve, Paname, Tanzanije i Ugande.*

5. Cigle

- *Vrlo teškom i napornom poslu proizvodnje teških cigli podvrgnuta su djeca u 15 zemalja svijeta: Afganistanu, Argentini, Bangladešu, Brazilu, Burmi, Kambodži, Kini, Ekvadoru, Indiji, Nepal, Sjevernoj Koreji, Pakistanu, Peruu, Ugandi i Kolumbiji.*

4. Duhan

- *Na njemu prisilno rade djeca iz 15 zemalja: Argentine, Brazila, Indonezije, Kazahstana, Kenije, Kirgiza, Libanona, Malavija, Meksika, Mozambika, Nikaragve, Filipina, Tanzanije, Ugande i Zambije.*

3. Šećerna trska

- *Proizvode je djeca u 15 zemalja svijeta: Belizeu, Boliviji, Brazilu, Kolumbiji, Dominikanskoj Republici, El Salvadoru, Gvatemali, Keniji, Meksiku, Pakistanu, Panami, Filipinima, Tajlandu i Ugandi.*

2. Pamuk

- *Proizvode ga djeca na prisilnom radu u 16 zemalja svijeta: Argentini, Azerbejdanu, Beninu, Brazilu, Burkini Faso, Kini, Egiptu, Kazahstanu, Kirgizu, Pakistanu, Paragvaju, Tadžikistanu, Turskoj, Turkmenistanu, Uzbekistanu i Zambiji.*

1. Zlato

- *Dragocjeni metal traže i obrađuju djeca na prisilnom radu u čak 17 zemalja: Boliviji, Burkini Faso, Kolumbiji, Demokratskoj Republici Kongo, Ekvadoru, Gani, Gvineji, Indoneziji, Maliju, Mongoliji, Nikaragvi, Nigeru, Sjevernoj Koreji, Peruu, Filipinima, Senegal i Tanzaniji.*

(JK, Izvor: www.huffingtonpost.com)

- Prije nego što sa učenicima krenete u dublju analizu situacije, predstavite aktivnost "sastavljanja priče". Neka ispričaju vlastitu priču, zasnovanu na mašti, o jednom radnom danu iz Zakirulova života. Idite u krug, neka svaki učenik doda po jednu rečenicu na priču.

- Nakon toga podijelite učenike u grupe po maksimalno 5 osoba. Dajte svakoj grupi Zakirulovu priču kako bi dobili ponovni uvid u njegovu stvarnost. Dajte učenicima 5 minuta da ponovo pročitaju priču i prokomentiraju je sa učenicima u svojoj grupi.
- Nakon toga im dajte primjerak radnog listića "Ideje za rješenje". Objasnite im i motivirajte ih da pronađu što više ideja za rješenje Zakirulovog problema i problema sve druge djece u svijetu koja naporno rade. Objasnite im kako trebaju ispuniti radni list. Dajte im 20 minuta za tu aktivnost. Nakon što svi završe, zamolite svaku grupu da pročita, a vi na školskoj ploči u isti formular zapisujete njihove ideje.
- Nakon toga povedite sa učenicima raspravu, pokušajte saznati šta oni misle o korištenju djece kao radne snage i rješenjima za sprečavanje te pojave. Neka od pitanja o kojima biste mogli diskutirati su:
 1. *Koliko su zapravo znali o dječijoj radnoj snazi prije ovog časa? Kako su to saznali?*
 2. *Koriste li se djeca u njihovoj okolini kao radna snaga? (Možete diskutirati i o pojavi prosjačenja u njihovoj okolini.)*
 3. *Koliko im je bilo teško pronaći rješenja kada su radili vježbu?*
 4. *Da li djeca trebaju raditi? Treba li se djeci ostaviti mogućnost rada kao mogućnost slobodnog izbora?*
 5. *Ko treba biti odgovoran za ovaj problem?*
 6. *Možemo li mi pomoći u rješavanju problema?*

Zakirul priča

Zakirul je trinaestogodišnji dječak koji živi u Indiji sa porodicom koju čine njegovi roditelji, baka i djed, dvije sestre i trojica braće. On već četiri godine radi u fabrici konzervi, gdje ih dnevno proizvede preko 10 000. Za to dobije 1,5 eura, ali 50 % zarade mora dati poslodavcu kako bi otplatio porodični dug. Naime, njegova porodica koja ima mjesečne prihode od oko 60 eura mora isplatiti kredit od oko 1 000 eura, koji je sa kamatama porastao na 3000 eura. Iako je otac dječaka upisao u školu, vlasnik fabrike ga je nakon svega nekoliko mjeseci ispisao i vratio da radi u fabrici kako bi otplaćivao dug. Njegov otac bio je kažnjen zbog svog ponašanja. S obzirom na to da su prihodi koje ima Zakirulova porodica vrlo niski, njegov otac nema dovoljno novca da svoju djecu šalje u školu, osigura im ishranu i redovno liječenje.

Moje rješenje

Šta možemo napraviti u u Zakirulovom slučaju i slučajevima ostale djece radnika?

Do sutra?	Do sljedećeg mjeseca?	U budućnosti?

Dodatne napomene

- Moguće je da će učenici imati problem da počnu raditi na ispunjavanju formulara sa rješenjima. Pokušajte ih navesti na razmišljanje tako što ćete im sami predložiti neka od rješenja: smanjenje siromaštva, povećanje plaća odraslih, zabrana prodaje proizvoda koje proizvode djeca, zatvaranje fabrika u kojima rade djeca... Ovo iskoristite samo ukoliko primijetite da Vaši učenici zaista ne mogu otpočeti samostalno proces.
- Ukoliko imate samo jednog školski sat na raspolaganju, možete izostaviti "sastavljanje priče" te skratiti vrijeme rada u grupama.

5.2. Afirmacija različitosti i razlika

5.2.1. Duga sličnosti duga razlika

Šta radimo danas: Danas se međusobno upoznajemo, učimo voljeti sličnosti i poštovati različitosti, učimo se međusobnoj toleranciji.

Vrijeme trajanja: 45 minuta.

Prava: Razvojna prava (pravo na obrazovanje, pravo na igru, pravo na slobodno vrijeme, pravo na kulturne aktivnosti, pravo na informiranje, pravo na slobodu misli i izražavanja vjere, pravo na sudjelovanje).

Cilj: Bolje međusobno upoznavanje, uočavanje sličnosti i različitosti, razumijevanje i poštivanje različitosti, drugih, međusobna tolerancija.

Šta pripremiti: Papire i bojice.

Uputstvo za realizaciju časa:

- Pozovite učenike da pričaju o stvarima koje vole i ne vole. Povedite kratku diskusiju o tome.
- Nakon toga pozovite ih da oslobode dovoljno prostora u učionici koje će biti njihov trg po kojem će se moći slobodno kretati. Nakon što pripreme prostor, uradite sa njima kratku vježbu barometra koja će pokazati kako svi imaju neke sličnosti i neke razlike. Naime, jednu stranu trga označite kao pozitivnu, drugu kao negativnu i onda postavljajte različite opcije razlika... Npr. recite im dok šetaju: "Svi koji imaju plave oči neka stanu na desnu stranu trga; Svi koji imaju brata neka stanu na desnu stranu trga; Svi koji ne vole nogomet neka stanu na lijevu stranu ...".
- Kada završite ovu vježbu, pokrenite diskusiju o ljepoti različitosti i o tome kako svi imamo neke sličnosti i neke razlike.
- Nakon diskusije podijelite razred u parove. Svaki par treba nacrtati "dugu sličnosti" i "dugu razlika" na koje će upisati tri osobine koje su im zajedničke ili slične, i tri koje ih razlikuju. Pitanja koja postavljaju jedno drugom se odnose na navike, na ono što vole, na njihove strahove, nade, porodicu, prijatelje...
- Svaki par po završetku crtež predstavlja grupi.
- Nakon toga povedite diskusiju o prezentiranom materijalu. Neka od mogućih pitanja su:
 1. *Koja vam se duga više sviđa?*
 2. *Kako ono što nam je zajedničko može biti povod sukoba?*

3. *Kako nas razlike mogu povezati?*
4. *Koje su vas informacije najviše iznenadile? Zašto?*
5. *Kako dugu možete povezati sa vašom svakodnevnicom?*

5.2.2. Pronađite one kojima pripadate

Šta radimo danas: Upoznajemo se sa problemima koje imaju djeca manjinskih grupa, djeca sa poteškoćama u razvoju i druga djeca koja su na neki način isključena iz grupe kojoj pripadaju. Danas ćemo naučiti značenje grupne pripadnosti, šta znači biti uključen, šta znači biti isključen, kako da prihvatimo druge. Razvijat ćemo međusobno povjerenje i grupnu povezanost.

Vrijeme trajanja: 45 minuta.

Prava: Pravo na podršku djeci sa poteškoćama u razvoju; pravo na preživljavanje; pravo na slobodu misli i izražavanja (vjere); pravo na zaštitu djece u oružanim sukobima; pravo na slobodno izražavanje svojih misli i pravo na udruživanje.

Cilj: Osvijestiti značenje grupne pripadnosti kod učenika (šta znači biti prihvaćen, šta znači biti isključen iz grupe), razviti grupnu povezanost među učenicima, navesti ih na razmišljanje o predrasudama i stereotipima koji vladaju u društvu i uzrokuju da neke grupe budu isključene iz društvene zajednice.

Šta pripremiti: crvene, plave, žute i zelene tačkice, ljepilo i radne listove "Biti prihvaćen" i "Biti isključen".

Uputstvo za realizaciju časa:

- Napravite dovoljno prostora u razredu u kojem će se učenici moći kretati bez poteškoća. Pozovite ih u krug i zamolite da zatvore oči dok im ne zalijepite obojenu tačku na čelo. Pokušajte da jednak broj učenika ima crvenu, plavu i žutu boju tačkice na čelu, ali zelenu boju treba imati samo jedno dijete. Kada zalijepite svima tačku zamolite ih da otvore oči, ali da ne komuniciraju. Zatim im objasnite da se tu nalaze: Crveni, Plavi, Žuti i Zeleni. Rat je i kada počne sirena (na naš znak) svako mora pronaći svoje sklonište. Recite im "*Pronađite grupu kojoj pripadate, ali tako da ne govorite. Tamo gdje je vaša grupa, tamo je vaše sklonište. Osnovno je pravilo ne govori. Sporazumijevanje je moguće gestima, mimikom, svi mogu pomagati jedni drugima, ali bez riječi*". Kada im date znak da se grupiraju i traže sklonište, potrudite se da ne govore.
- Kada se učenici grupiraju, zamolite ih da sjednu na mjesta i povedite diskusiju o onome što se dešavalo. Neka od mogućih pitanja za diskusiju su:
 1. *Šta se dogodilo nakon uzbune?*
 2. *Sjećate li se mojih riječi, uputstva koje sam dala?*
 3. *Jesam li rekla po čemu ste isti?*
 4. *Kako ste se osjećali kada su vas prihvatili u grupi?*
 5. *Kako se osjećao onaj koga niko nije htio prihvatiti?*
 6. *Je li neko ipak htio prihvatiti osobu sa različitim znakom?*
 7. *U kakvom je odnosu ova vježba sa vašim svakodnevnim iskustvom druženja?*
 8. *Šta znači biti uključen (prihvaćen), šta znači biti isključen (odbačen)?*

9. *Sjetite se neke situacije ili događaja kada ste bili odbačeni i osjećali ste se drugačijim od ostalih, ili su vas drugi gledali kao drugačijeg; kako ste se osjećali?*
 10. *Jeste li vi nekada bili prihvaćeni ili odbačeni? Kakav je osjećaj? Znate li nekog ko jeste?*
 11. *Ko određuje ko je sličan, a ko različit?*
 12. *Je li vam ugodno kada vas obilježe kao različitog? Zbog čega?*
- Nakon diskusije završite čas informacijama i razgovorom o djeci sa poteškoćama u razvoju koji idu u vašu školu ili djeci koju imaju u svojoj okolini. Razgovarajte o tome kakav je njihov položaj, da li su odbačeni ili prihvaćeni, šta djeca mogu uraditi da ih uključe u svoje grupe, kako bi oni to uradili?

5.2.3. Zid predrasuda

Šta radimo danas: Danas razgovaramo o ljudima koji su drugačiji od nas jer pripadaju drugačijim društvenim grupama nego mi. Razgovarat ćemo o manjinama, o stereotipima i predrasudama, razumijevanju, poštivanju različitosti, uzajamnom uvažavanju i toleranciji.

Vrijeme trajanja: 90 minuta.

Prava: Sva prava.

Cilj: Ponovo razmotriti pitanje stereotipa i predrasuda kada je riječ o drugačijim i o manjinama. Razviti kritičko razmišljanje o pozitivnim vrijednostima različitosti, kod učenika podići nivo međusobnog poštivanja i uvažavanja.

Šta pripremiti: Listove papira A4 format i ljepilo za papir na zid.

Uputstvo za realizaciju časa:

- Na samom početku časa razgovarajte sa učenicima o drugim nacijama i narodnostima. Pitajte ih kakve su druge nacije ili skupine ljudi, profesije (npr. kakvi su Kinezi? Kakvi su zubari? Kakvi su nastavnici? Kakvi su trgovci?...)
- Nakon toga zamolite vaše učenike da kažu jednu skupinu, a osoba sa njegove desne strane govori prvo što mu padne na pamet vezano za tu skupinu. Potom sljedeći izabere ključnu skupinu – onu kojoj ne pripada – a onaj do njega kaže svoju asocijaciju. U drugom krugu uloge se mijenjaju, oni koji su se prije asociirali sada govore ključne riječi.
- Nakon ove igre asocijacija povedite diskusiju. Neka od mogućih pitanja su:
 1. *Šta ste mislili, osjećali i vidjeli dok ste igrali igru?*
 2. *Jesu li vam brzo nailazile misli?*
 3. *Da li ste neke asocijacije teško izrekli? Koje?*
 4. *Jeste li birali neke neobične riječi? Zašto?*
 5. *Kako ste se osjećali dok ste morali iskazati asocijaciju za neku grupu?*
- Nakon diskusije zamolite učenike da na čistom listu papira napišu ime neke skupine koju vole ili ne vole. Npr. zubari, policajci, djevojke, Mađari. Na dogovoreni znak svi prosljede papir prvoj sobi sa lijeve strane i sada svi pišu neke "tipične" osobine koje se vežu za tu grupu ljudi, odnosno one za koje su čuli da ih ti ljudi imaju. Prije nego što ponovo učenici prosljede papir prvom sa lijeve strane, papir moraju presaviti tako da se vidi samo glavno naslovno ime grupe, ali ono što su oni i drugi pisali o toj grupi ne smije se vidjeti (na kraju papir izgleda kao harmonika). Papir kruži dok se ne vrati vlasniku. Kada se vrati vlasniku, on ga lijepi na zid i

tako na zidu od papira gradi se zid predrasuda. Opeke ostaju na zidu sve dok se ne obrade – odnosno dok svi zajedno ne porazgovaramo o određenoj skupini i svim osobinama koje smo im pripisali. Diskusiju je moguće voditi na neka od sljedećih pitanja:

1. *Ima li neko ovdje ko je pripadnik neke od skupina sa zida? Kako se osjećaš? Koje tipične osobine ti imaš?*
2. *Ima li neko ovdje ko poznaje nekog od pripadnika skupina sa zida? Kakve osobine ta osoba ima?*
3. *Kako tumačite ovaj zid?*
4. *Šta simbolizuje zid?*
5. *Imate li neku grupu kojoj biste željeli pripadati?*
6. *Kako ste se osjećali dok smo čitali popis karakteristika neke od ovih grupa?*

5.2.4. Imamo pravo na izbor

Šta radimo danas: Danas razvijamo znanje o nasilju među vršnjacima, te razvijamo saosjećanje prema zlostavljanoj djeci od vršnjaka.

Vrijeme trajanja: 90 minuta.

Prava: Pravo na život u sigurnom i slobodnom okruženju; pravo na dostojanstvo i nediskriminaciju; pravo na zaštitu od zloupotrebe, zapostavljanja i izrabljivanja.

Cilj: Razviti znanje i razumijevanje uzroka i posljedica nasilja među vršnjacima; istražiti načine na koje je moguće kontrolirati problem.

Šta pripremiti: Primjeri scenarija za igru uloga.

Uputstvo za realizaciju časa:

- Vaše učenike prvo upoznajte sa aktivnošću. Objasnite im proces rada, da će raditi u manjim grupama i da će pripremiti kratku predstavu na temu nasilja među vršnjacima.
- Zatim provedite oluju ideja o tome "Šta je vršnjačko nasilje?".
- Nakon toga podijelite razred u tri grupe. Svaka grupa će izvući jednu karticu sa scenarijem za koji će pripremiti i uvježbati svoje uloge. Dajte im 30 minuta za to.
- Kada svi budu spremni, neka svaka grupa, jedna za drugom, izvede svoju predstavu.
- Kada sve grupe izvedu svoju predstavu, povedite diskusiju u plenumu. Neka od mogućih pitanja:
 1. *Gdje ste pronašli inspiraciju za vašu predstavu? U filmovima – kojim? Jeste li se oslonili na vlastito iskustvo ili ste jednostavno sve prepustili mašti?*
 2. *Koliko su scenariji koje ste vidjeli bili realni?*
 3. *Šta je konstruktivno u scenarijima što ste vidjeli i pomagalo je, a šta je pogoršavalo situaciju?*
 4. *Da li je bilo teško pričati sa zlostavljačem? Zašto?*
 5. *Da li je bilo teško pričati sa žrtvom? Zašto?*
 6. *Kako su se ostali ponašali? Koje su bile njihove uloge?*

- Nakon diskusije pročitajte tri priče i razgovarajte o njima i oblicima nasilja koji se pojavljuju u tim pričama:
 1. *Koje oblike nasilja vi poznajete? Da li je zlostavljanje nasilje?*
 2. *Šta mislite kakav je osjećaj kada je neko zlostavljan?*
 3. *Koliko često su osobe zlostavljane zbog svojih razlika*
 4. *Da li je zlostavljana osoba odgovorna za ono što joj se dešava? Kako?*
 5. *Zašto zlostavljači zlostavljaju druge?*
 6. *Poznajete li nekog ko je zlostavljan?*
 7. *Koje su osobine osobe koja je zlostavljana? Koje su osobine zlostavljača?*
 8. *Da li trebate prijaviti zlostavljanje i kome, ako vam je prijatelj u povjerenju rekao da ga neko u školi maltretira?*
 9. *Da li mi zlostavljamo nekoga, a da toga nismo ni svjesni?*
 10. *Ko je zadužen da kontrolira pojavu nasilja među vršnjacima? Da li je ono neizbježno?*

Radni listić

Scenarij za igranje uloga

Scenarij I

Učenik traži pomoć od odgovornih osoba ukazujući da je njegov prijatelj zlostavljan. Direktor škole je autoritaran i tradicionalan. Misli da sistem vrijednosti opada i da su svi mladi danas loši. Razrednik potcjenjuje problem i odbija prihvatiti da je u pitanju vršnjačko nasilje. Ostali nastavnici ne žele preuzeti odgovornost.

Scenarij II

Prijatelji pokušavaju razgovarati s učenikom koji zlostavlja mlađeg učenika sa poteškoćama u razvoju.

Scenarij III

Prijatelji učenika koji je zlostavljan su se okupili i žele mu pomoći. Oni uzimaju sve moguće opcije u analizu kako bi mu pomogli.

Priče

Priča I

Idem u sedmi razred i svi u razredu me zlostavljaju. Sjedim u prvoj klupi. Sama. Niko ne želi sjediti sa mnom. Kada izađem na odmoru, mogu otići samo da kupim sendvič, jer niko ne želi da se igra sa mnom. Jedina moja prijateljica se druži i sa ostalima, i uvijek radije bira njih, jer prema mom mišljenju, boji se da i ona ne bude zlostavljana. Moj dodatni problem je što imam poteškoća sa sluhom i lošije čujem u odnosu na ostalu djecu u razredu. Zbog toga mi se drugi učenici često rugaju. Jako loše se osjećam zbog cijele situacije i jedva čekam da završim školu. Neću više nikada izaći iz kuće.

Priča II

Idem u peti razred i svako jutro me moji roditelji dovode u školu jer sam nepokretna osoba. Sjedim u petoj klupi do prozora sa mojom prijateljicom Mirjanom. S obzirom na to da se ne mogu kretati kao drugi učenici, moje kolege u razredu me na odmoru zaključaju zajedno sa stvarima u razredu kako bih čuvala njihove stvari. Iako sam već navikla na to, jako sam tužna kada gledam kroz prozor druge učenike kako se igraju i vesele u školskom dvorištu, dok ja provodim školski odmor u potpunoj tišini učionice.

Priča III

U našoj školi neki dječaci se vrlo loše ponašaju prema slabijim učenicima, udaraju ih, ucjenjuju. Tjeraju ih da pišu njihove zadaće, također. Žao mi ih je. Oni se boje da govore o svom problemu. Nedavno su im počeli uzimati i novac i tjeraju ih u plač konstantnim prijetnjama. Jednom su djevojčici razbili naočale jer im nije mogla dati novac, zato što ga nije imala. Ucijenili su je da to nikome ne kaže. Mogu li ja nešto učiniti da to promijenim, a da se ne zamjerim nasilnicima?

5.3. Integracija djece sa posebnim potrebama u razredne aktivnosti

5.3.1. To sam ja

Šta radimo danas: Danas razvijamo pozitivnu sliku o sebi, osjećaju vlastite vrijednosti dostojanstva.

Vrijeme trajanja: 45 minuta.

Prava: Pravo na dostojanstven život; pravo na odmor, slobodno vrijeme, igru i sudjelovanje u kulturnim i umjetničkim aktivnostima; pravo na informiranje, kao i na to da svoje mišljenje slobodno kažu i budu saslušani.

Cilj: Razviti pozitivnu sliku o sebi, osjećaj vlastite vrijednosti i ljudskog dostojanstva kod sebe i drugih.

Šta pripremiti: Papiri A4, flomasteri, olovke i smoljepljiva traka.

Uputstvo za realizaciju časa:

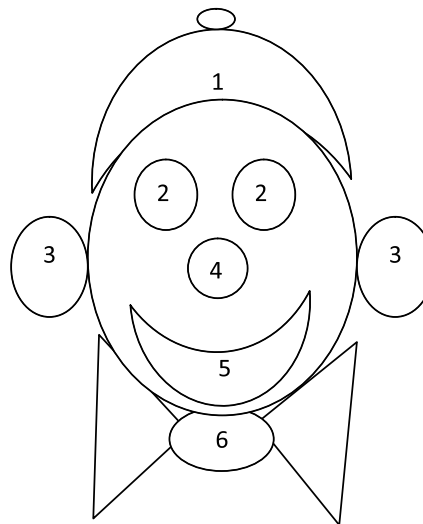
Na školskoj tabli nacrtate ljudski lik, kao na slici. Zatim učenicima čitajte rečenice tako da svako upiše kraj rečenice svoje osobine u dijelu oblika u kojem se nalazi broj kojim je ta izjava označena.

1. Volim razmišljati o...
2. Rado gledam...
3. Volim slušati...
4. Rado guram nos u...
5. Volim pričati o
6. Moja izreka....

- Kada svako u svoj lik napiše svoje osobine, neka ih pročita drugima. Nakon toga, povedite diskusiju o osobinama koje su učenici navodili. Neka od pitanja mogu biti:

1. *Kako vam je bilo razmišljati o stvarima koje volite? Da li vam je bilo teško odlučiti šta ćete napisati?*
2. *Koje ste osobine prepoznali kod drugih, a koje i sami imate? Da li su vas te stvari iznenadile?*
3. *Sa kim imate najviše sličnosti? Da li ste se tome nadali? Zašto?*
4. *Da li vam se sviđa razgovarati o stvarima koje volite? Da li vam se sviđa čuti šta drugi vole?*

- Kada završite diskusiju, pozovite sve učenike da ustanu i stanu u krug, tako da jedni drugima gledaju u leđa. Podijelite im papir A4 i zamolite da zalijepe na leđa osobi ispred sebe. Kada svi dobiju papir, podijelite im i olovke i zamolite ih da svako zapiše osobi ispred sebe pozitivne osobine koje prepoznaje kod nje. Zatim ih pozovite da se okrenu na drugu stranu, i urade to isto i na leđima osobe koja je čas prije pisala njima poruku. Onda učenicima dozvolite da slobodno šecu po razredu i ispisuju jedni drugima poruke, po slobodnoj volji. Pustite neka ova igra traje, tako da svi imaju minimalno po pet poruka na leđima kada je okončate. Kada završite igru, možete razgovarati sa učenicima o porukama koje su dobili. S obzirom na to da su anonimne poruke, da li su se nekom iznenadili? Šta ih je najviše razveselilo?
- Nakon diskusije zamolite svakog učenika da pokretom izrazi kako se danas osjećao, ali da pritom ne govori.

5.3.2. Moja pozitivna osobina / vještina

Šta radimo danas: Danas razgovaramo o osjećaju vlastite vrijednosti i ljudskog dostojanstva.

Vrijeme trajanja: 15 minuta.

Prava: Pravo na dostojanstven život.

Cilj: Razviti pozitivnu sliku o sebi, osjećaj vlastite vrijednosti i ljudskog dostojanstva kod sebe i drugih.

Šta pripremiti: Papiri A4, flomasteri, olovke i smoljepljiva traka.

Uputstvo za realizaciju časa:

- Podijelite učenicima papire veličine A4 i zamolite ih da napišu jednu svoju pozitivnu osobinu ili vještinu koja im je od značaja i na koju su ponosni. Zatim zamolite sve učenike da zalijepu papir sa svoje prednje strane i da u tišini šetaju razredom i čitaju šta piše drugima na papiru. Ukoliko prepoznaju neku osobinu / vještinu od koje bi i sami željeli imati dio, neka priđu osobi koja ima tu karakteristiku napisanu, poderu komadić njezinog papira i napišu na njega o kojoj se osobini / vještini radi, te vlasnika zamole da se potpiše na taj komadić papira. Zatim taj komadić papira lijepe na sebe. Kada su svi zadovoljni vještinama koje su izabrali sjedaju na svoja mjesta.
- Nakon toga ćete povesti razgovor sa učenicima o pozitivnom načinu mišljenja o sebi, o drugima, o osjećaju vlastite vrijednosti. Neka od pitanja za diskusiju mogu biti:
 1. *Koliko vam je bilo teško izabrati dobru osobinu / vještinu kod sebe? Zašto?*
 2. *Koliko vam je bilo teško uzimati od drugih njihove dobre osobine / vještine?*
 3. *Kako ste se osjećali kada su od vas otkidali papir?*
 4. *Da li ste se plašili da ništa neće ostati od vaše osobine / vještine?*
 5. *Koliko često govorimo o svojim pozitivnim osobinama? Da li o lošim govorimo češće? Zašto je to tako?*
 6. *Da li ste i ranije prepoznali neku dobru osobinu kod vašeg prijatelja koju je on sada napisao?*
 7. *Sa kim razgovarate najčešće o vašim osobinama?*

5.3.3. Voz moga razreda

Šta radimo danas: Danas uočavamo pozitivne osobine drugih, razvijamo saradničke odnose u grupi, razvijamo međusobno povjerenje i podršku.

Vrijeme trajanja: 45 minuta.

Prava: Razvojna prava (pravo na igru, pravo na obrazovanje, pravo na informiranje...)

Cilj: Naučiti učenike da uočavaju pozitivne osobine kod drugih, razvijaju saradničke odnose u grupi, međusobno povjerenje i podršku.

Šta pripremiti: Svaki učenik treba donijeti vlastitu fotografiju, hamer-papir, bojice.

Uputstvo za realizaciju časa:

- Razred podijelite u grupe od po 5 do 7 učenika. Svaka grupa ima zadatak da nacrtaju veliki vagon (dogovorite se sa učenicima o dimenzijama vagona, kako biste dobili jednoobrazne crteže). Kada nacrtaju prozore, neka zalijepu svoje fotografije na njih, a ispod na kolima neka pišu pozitivne karakteristike i stvari o sebi: šta vole, koje hobije imaju, šta im je zajedničko...
- Kada završe, svaka grupa neka zalijepi papir na zid te će tako dobiti vlak sa vrijednostima svih učenika.
- Dajte im par minuta da pogledaju sve crteže i pročitaju osobine koje su drugi pisali. Nakon toga diskutujte o stvarima koje su napisali, neka od pitanja mogu biti:
 1. *Da li vam je bilo teško napisati vaše pozitivne osobine? Zašto?*
 2. *Da li ste pomagali vašim prijateljima? Da li su oni pomagali vama?*

3. *Kako je teкао proces izrade vagona? Da li ste svi saradivali u crtanju? Kako ste se dogovorili oko podjele poslova?*
4. *Šta za vas predstavlja ovaj voz?*
5. *Da li su vas neke osobine iznenadile? Mislite li da je neko neku osobinu izostavio, a da je ona važna?*

5.3.4. Kako da se svidim drugima?

Šta radimo danas: Danas tražimo univerzalne vrijednosti koje nas privlače kod drugih osoba sa kojima se želimo družiti i provoditi vrijeme.

Vrijeme trajanja: 25 minuta.

Prava: Pravo na dostojanstven život; pravo na podršku djece sa poteškoćama u razvoju.

Cilj: Jačanje samopouzdanja i sigurnosti u sebe u situacijama ulaska u bliske odnose sa vršnjacima.

Šta pripremiti: Papir i olovke.

Uputstvo za realizaciju časa:

- Zamolite učenike da uzmu papir i na njega zapišu sve osobine koje im se sviđaju na osobi u koju su zaljubljeni ili sa kojom se družu. Nakon što završe individualni rad, učenici prezentiraju osobine koje su izdvojili. Za to vrijeme vi na školskoj ploči ili velikom papiru zapisujete sve osobine koje su učenici naveli (ako se osobine ponavljaju, pored njih pišite broj koliko puta su ponovljene). Nakon što zapišete sve osobine identificirajte one koje su se kod većine učenika pokazale bitnim (npr. iskren, duhovit, pametan, vedar, zabavan...).
- Povedite diskusiju o "univerzalnim" karakteristikama koje su bitne da bi nam se neko svidio i da bismo se sa njim družili, ali pritom naglasite i postojanje individualnosti i specifičnosti svakog od nas, jer svako ima vlastite preferencije. Neka se učenici sami prisjete osoba koje imaju te osobine. Kroz diskusiju dovedite u vezu i te vrijednosti i osobe sa poteškoćama u razvoju. Razgovarajte sa učenicima o takvim osobama koje imaju osobine / vrijednosti koje su nabrojali. Diskutujte zašto su ipak njihovi prijatelji u školi sa poteškoćama isključeni i zašto imaju puno manje prijatelja nego oni sami.

5.3.5. Mogu te razumjeti iako se ne moram slagati s tobom

Šta radimo danas: Danas vježbamo empatiju i produbljujemo suosjećajnost sa našim prijateljima.

Vrijeme trajanja: 90 minuta.

Prava: Pravo na podršku za djecu sa poteškoćama u razvoju; pravo na podršku za djecu u siromaštvu; pravo na mišljenje i izražavanje.

Cilj: Razvijanje empatije i sposobnost empatičkog procesa među učenicima.

Šta pripremiti: Snop radnih listića sa različitim izjavama.

Uputstvo za realizaciju časa:

- Na početku sata razgovarajte sa učenicima o tome šta je empatija. Dajte im osnovne informacije o samom pojmu i njegovom značenju. Također, prije nego počnete vježbu sa učenicima porazgovarajte i o emocijama, sa kojim emocijama se najčešće sreću u životu, koje emocije im se sviđaju, koje ne sviđaju...
- Zatim razred podijelite u parove. Osobe A zamolite da govore o najveselijem doživljaju u svom životu, a osobe B trebaju aktivno slušati, prepoznaju emocije i potrebe, te dati podršku i saosjećanje. Nakon toga osobe B trebaju govoriti o najtužnijem događaju u svom životu, a osobe A slušaju, prepoznaju emocije i potrebe i pružaju podršku svojim prijateljima. Vodite računa da ova vježba može izazvati dosta jake emocije i nemojte je naglo prekinuti. Pustite da se proces sam završi.
- Nakon toga povedite diskusiju o proživljenom iskustvu koje su učenici imali kroz vježbu. Neka od mogućih pitanja su:
 1. *Kako ste se osjećali dok ste slušali najsretniju / najtužniju priču vaših drugova?*
 2. *Koje emocije ste prepoznali?*
 3. *Je li vam bilo teško da prepoznate emocije?*
 4. *Koje emocije ste najlakše prepoznali, koje najteže?*
 5. *Da li je neko imao još neku emociju koju niko nije prepoznao? Ako jeste, zašto ju je bilo teško prepoznati?*
 6. *Kako ste se osjećali dok ste pružali podršku svom prijatelju? Je li teško biti empatičan i razumjeti osjećaje drugog? Zašto?*
 7. *Da li uvijek razumijemo emocije drugih ljudi?*
 8. *Možete li ovu vježbu dovesti u vezu sa vašim svakodnevnim aktivnostima i životom?*
- Nakon završetka diskusije, napravite kratku petominutnu pauzu, a zatim učenike podijelite u četveročlane grupe dajući im da izvuku po jedan radni listić sa određenom tvrdnjom. Svaka grupa treba pronaći način kako izreći empatiju prema osobi koja je izrekla tu tvrdnju, bez obzira da li se lično slažemo ili ne slažemo sa njim. Neka prije toga svaka grupa prepozna emocije koje se kriju ovih izjava.
- Nakon što grupe završe svoj zadatak i prezentiraju ga razredu, razgovarajte o ovoj vježbi. Razgovarajte o dilemama koje su se pojavile tokom rada u grupi. Neka od pitanja za diskusiju mogu biti:
 1. *Kako su se osjećali dok su pokušavali iskazati empatiju prema osobi sa čijim stavovima se ne slažu?*
 2. *Je li to bilo teško? Zašto?*
 3. *Kako se osjećamo kada ispoljavamo empatiju prema stavovima prema kojima smo i sami neutralni, a kako prema osobi koja govori nešto sa čime se ne slažemo ili nas ti stavovi vrijeđaju?*
 4. *Da li trebamo biti empatični prema osobama sa čijim stavovima se ne slažemo? Zašto?*
 5. *Koliko često smo u stvarnom životu imali situaciju u kojoj smo bili empatični sa osobom sa kojom se ne slažemo? Imamo li neke primjere? Kako nam je tada bilo?*

Radni listići

Mislim da religiozni ljudi ne mogu raditi u školama jer oni tako na mlade prenose svoju ideologiju kojoj nije mjesto u školi. Neka nađu drugi posao.

- Današnja djeca su drska i bezobrazna. Niko ne poštuje starije. U moje vrijeme je sve bilo drugačije. Znao se red.
- Žao mi je ljudi iz siromašnih zemalja, ali uopće mi nije jasno zašto dolaze ovamo. Neka ostanu u svojim državama i bore se za svoja prava. Ovamo nam samo neke bolesti donose.
- Nemam ništa protiv starih osoba, ali neka idu u staračke domove. Ovako samo zauzimaju mjesta u javnom prevozu.
- Nemam ništa protiv izbjeglica iz Sirije, ali neka idu iz naše zemlje. Mi smo i onako siromašni. Samo nam još oni trebaju.
- Ne smeta mi što dječaci i djevojčice imaju ista prava, ali stvarno ne bih dopustio djevojčicama da igraju fudbal.
- Otac treba ići na posao, a majkama je mjesto u kući. Bezveze je da one idu na posao tamo i onako samo pričaju i piju kafu, a djecu im čuvaju nepoznate žene.

Napomene:

- Ukoliko ne možete raditi u blok satu ove vježbe, možete razdvojiti na dva nastavna sata.
- Ne morate koristiti predložene izjave. Možete osmisliti vlastite.
- Ukoliko predajete jezik, jedna od tema pismenog rada vaših učenika moglo bi biti «Pismo osobi koja me uvrijedila». Naime, zamolite učenike da se sjete jedne osobe koja ih je strašno uvrijedila, te da se pokušaju staviti u njen položaj i napisati sebi pismo u ime te osobe u kojem će ta osoba objasniti šta se dogodilo, kako se osjećala, sa kojim potrebama je to vezano, šta danas želi i osjeća. Sljedeći sat, možete zamoliti učenike da napišu odgovor toj osobi, ali u svoje ime.
- Kada budete razgovarali sa učenicima, treba naglasiti da je najteže biti empatičan prema osobi sa kojom smo u sukobu i koja nas je povrijedila, ali to je ponekad važno i potrebno. Osobe koje i to uspiju zaslužuju posebno poštovanje.

6. Važnost međuvršnjačkog učenja za socijalizaciju djece sa poteškoćama u razvoju

Međuvršnjačko učenje, ili termin na engleskom jeziku *peer learning*, jeste oblik saradničkog učenja kod kojeg su svi učenici koji su uključeni u program jednako posvećeni pomaganju drugim učenicima, čime se povećava interakcija između učenika. Vršnjaci jedni na druge ostvaruju mnogo veći utjecaj, nego što to ostvaruje nastavnik ili neki drugi sudionik odgojno- -obrazovnog procesa. Međuvršnjačko učenje koje se može provoditi kroz grupni rad, rad u paru ili oblik mentorstva gdje jedan učenik pomaže drugom u savladavanju gradiva, što se u praksi pokazalo kao veoma učinkovita metoda, upravo iz razloga jer vršnjaci uče jedni od drugih. *Peer learning* predstavlja dobar primjer povezivanja ciljeva učenja i socijalnih ciljeva, jer učenici kroz socijalne interakcije uče novo gradivo. Ovakve aktivnosti su usmjerene i na promicanje kulture učenja i razvijanje partnerskih ili saradničkih odnosa kod djece. Ovo su veoma važne odlike ovakvog načina učenja jer svaki pojedinac tokom cijelog svog života održava partnerske odnose sa drugim na različitim razinama, emocionalnoj, intelektualnoj, ekonomskoj i dr.

Ova vrsta saradničkog učenja se pokazala izuzetno efikasnom kod djece sa poteškoćama u razvoju. Međuvršnjačko učenje predstavlja važan oblik učenja kod takve djece, upravo zbog naglaska na socijalnoj interakciji. U razredima vrlo često imamo slučaj da je dijete sa poteškoćama u razvoju socijalno isključeno i da ostvaruje vrlo mali broj socijalnih interakcija sa vršnjacima. Razlozi zato su višestruki, djeca ne znaju kako uspostaviti i održavati kontakt sa djetetom sa poteškoćama u razvoju, nisu pripremljeni za inkluzivne razrede, navikli su u sistemu obrazovanja biti sa prosječnim učenicima. Ponekad osjećaju strah jer ne poznaju reakcija i ponašanje djeteta sa poteškoćama, socijalne barijere – naše društvo nije inkluzivno društvo, stigma prema drugačijima.

Međuvršnjačko učenje omogućava da djeca uspostave socijalnu interakciju i da spoznaju da njihove različitosti nisu prepreka za partnerske odnose. U jednom razredu međuvršnjačko učenje će stvoriti inkluzivnu klimu i onemogućiti ekskomunikaciju učenika sa poteškoćama u razvoju, jer će upravo njima razvijati socijalne vještine koje će olakšati socijalnu interakciju sa drugim učenicima. Međuvršnjačko učenje koje je bazirano na socijalnoj interakciji među učenicima ima mnoge benefite za sve učenike. Pored toga što razvija saradničke odnose koji su važan segment tokom cijelog života svakog pojedinca, ruši predrasude koje učenici imaju jedni o drugima, ostvaruju kontakt sa marginaliziranim skupinama. Učenici razmjenjuju znanja koja posjeduju i uče jedni od drugih, spoznaju da saradnjom sa drugim sudionicima lakše dolaze do cilja, razvijaju osjećaj poštovanja jer mogu nešto naučiti svoje vršnjake, ali i naučiti od njih, razvijaju empatiju i sl.

7. Individualni prilagođeni program – pravo djeteta sa posebnim obrazovnim potrebama

Individualni prilagođeni program (IPP) je planiranje za svakog pojedinačnog učenika sa poteškoćama u razvoju, i predstavlja osnovni dio planiranja obrazovanja učenika sa posebnim obrazovnim potrebama u redovnim školama, kao i praćenje njegovog napredovanja. Tokom izrade IPP-a mogu se uzeti u obzir ciljevi postavljeni sadržajem nastavnog predmeta, i ishodi učenja koje je svaki učenik treba ostvariti kroz različite aspekte nastavnog plana i programa. Napredovanje kod učenika sa poteškoćama u razvoju raste kada se ciljevi i ishodi učenja prilagode njihovim mogućnostima i vještinama. Ovakav pristup omogućava učenicima sa posebnim obrazovnim potrebama da prate planirane sadržaje nastavnog predmeta i da u isto vrijeme ostvaruju napredak prema individualiziranim ciljevima definiranim u skladu sa mogućnostima učenika. "Individualni plan i program je pisani, radni dokument. U njemu se opisuju potencijali i područja potreba nekog učenika, prilagođeni sadržaji, usluge koje je potrebno pružiti djetetu, ali i način na koji će se one ostvariti. IPP je baziran na detaljnoj procjeni učenikovih potencijala, interesa i potreba." (Udruženje "Život sa Down sindromom", 2011., Podrška inkluzivnom obrazovanju – asistent u nastavi)

IPP predstavlja dokument za jednog određenog učenika, i u njemu se preciziraju ciljevi i ishodi učenja koje on treba ostvariti za određeni vremenski period (jedno polugodište ili školsku godinu) i pomoću kojih metoda podučavanja, resursa i nastavnih sredstava, kao i koji načini podrške su potrebni za njegovu uspješnu realizaciju. Ovaj prilagođeni program se priprema u saradnji škole, porodice, lokalne zajednice. U svakoj školi treba postojati stručni tim za opservaciju učenikovih sposobnosti. Tim mogu činiti direktor škole, nastavnici koji predaju učeniku, školski pedagog / psiholog / socijalni radnik, roditelji, učenici (ukoliko je to moguće) i druge ustanove koje mogu biti od koristi za izradu IPP-a. Roditelji su jako važan izvor informacija o učeniku i najbolje poznaju potrebe i mogućnosti svoje djece. Roditelji omogućavaju drugačiji pogled na djecu od stručnjaka koji radi sa djetetom. Ipak roditelji daju cjelokupnu sliku o učeniku, jer su oni jedini prisutni tokom njihovog cjelokupnog razvoja. Sam učenik može biti važan izvor informacija, posebno ukoliko se radi o starijoj djeci, koja mogu reći šta su njihovi interesi, na koji način vole učiti isl. Nastavnici promatranjem na času najbolje mogu ustanoviti koje su obrazovne potrebe učenika iz njihovog predmeta, sa kojim poteškoćama se susreću na času, koji način rada je najprimjereniji za učenika. Neizostavan dio opservacije jesu stručnjaci, u slučaju našeg sistema obrazovanja to su najčešće pedagogi i psiholozi koji mogu dati važne informacije o kognitivnom i emocionalnom razvoju učenika. Za potrebe opservacije mogu biti konsultirani i drugi stručnjaci, poput ljekara, defektologa. Svaki dio tima je izuzetno važan jer pruža određene informacije koje će olakšati izradu IPP-a, odnosno postavljanje realnih i ostvarivih ciljeva koji će omogućiti učeniku obrazovanje u skladu sa njegovim mogućnostima i vještinama.

Redovni nastavni plan i program se prilagođava učenicovim individualnim mogućnostima, ponekad se to odnosi samo na dijelove nastavnog plana i programa ili na pojedine predmete. Prilagoditi treba samo ona područja potreba utvrđena tokom opservacije. Tokom izrade IPP-a još treba postaviti jasne vremenske rokove u kojima učenik treba savladati određene nastavne jedinice. Jasno određen vremenski okvir omogućava adekvatno praćenje napretka učenika, i nastavniku pokazuje da li su postavljeni ciljevi i ishodi učenja realni ili su prezahtjevni, ili čak nezahtjevni za datog učenika. Najvažnija karakteristika IPP-a jeste da svakom učeniku omogućava da napreduje do nivoa primjerenog njegovim sposobnostima i mogućnostima.

S obzirom na to da zakon omogućava obrazovanje učenika sa poteškoćama u razvoju u redovnim školama, jedno od njihovih prava jeste i IPP i njegovo provođenje. IPP je jedan od načina poštivanja prava djece sa poteškoćama u razvoju i omogućavanje njihovog učešća u inkluzivnom nastavnom procesu.

8. Upoznavanje roditelja sa pravima djeteta

Roditelji su važan i krucijalan dio obrazovanja u segmentu saradnje roditelja i škole, a posebnu važnost imaju u inkluzivnom obrazovanju. Roditelji, odnosno porodica kao primarni faktor socijalizacije, imaju veliku važnost u životu djeteta, posebno djeteta sa poteškoćama u razvoju, koje je u mnogim segmentima života zavisnije od svojih roditelja za razliku od ostale djece. Stoga je važno iskoristiti potencijal roditelja u saradnji sa školom jer roditelji imaju priliku biti aktivni sudionici i kreatori inkluzivnog obrazovanja, odnosno obrazovanje svoga djeteta.

Da bi školska zajednica ostvarila kvalitetnu komunikaciju i saradnju sa roditeljima, potrebno je prvo roditelje upoznati sa pravima koje njegove dijete ima i na osnovu kojih zakona, konvencija, protokola dobija ta prava. Pravo na obrazovanje je jedno od osnovnih ljudskih prava, bilo da se radi o djetetu sa ili bez poteškoća u razvoju, i ono je regulirano mnogim međunarodnim i domaćim zakonima.

Roditelje treba upoznati sa Konvencijom o pravima djeteta koja predstavlja najvažniji međunarodni dokument koji štiti prava djeteta i države potpisnice obavezuje na poštivanje prava svakog djeteta. U Konvenciji u členu 28. se navodi da svako dijete ima pravo na obrazovanje. Država, potpisnica Konvencije treba osigurati besplatno obavezno osnovno obrazovanje, poticati različite oblike srednjeg obrazovanja dostupne svima i omogućiti pristup visokom obrazovanju u skladu sa sposobnostima djeteta. Iz ovog člana Konvencije je vidljivo da ona štiti pravo na obrazovanje svakog djeteta, pa i djeteta sa poteškoćama u razvoju, što je vrlo važno za inkluzivno obrazovanje. Upravo upoznavanje roditelja sa navedenim odredbama Konvencije će omogućiti kvalitetnije inkluzivno obrazovanje, i odgoj i obrazovanje što više djece sa poteškoćama u razvoju u redovnim školama. Pored Konvencije o pravima djeteta koja je najvažniji dokument za zaštitu dječjih prava roditelje treba upoznati sa domaćom zakonskom regulativom koja osigurava odgoj i obrazovanje djece sa poteškoćama u razvoju u redovnim školama.

Poznavanje zakonske regulative i obrazovanje roditelja čini ih aktivnim sudionikom u procesu odgoja i obrazovanja njihovog djeteta. Ovakav pristup će omogućiti roditeljima da njihovo dijete dobije što kvalitetnije obrazovanje koje je u skladu sa njegovim sposobnostima. Roditelji trebaju znati da to obrazovanje znači da dijete ima pravo na individualni prilagođeni plan i program, pripremljen samo za njihovo dijete, da bi mu omogućio razvoj njegovih potencijala u potpunosti, i da sami roditelji trebaju insistirati da njihovo dijete ima IPP, ukoliko to njegove sposobnosti zahtijevaju.

Vrlo je mali broj roditelja koji poznaju prava koje njihovo dijete ima, i sistem obrazovanja koji nije kreiran za njihovo dijete koje ima poteškoće u razvoju, već je kreiran za prosječnog učenika, stvara mnogo muke i roditeljima i djeci tokom obrazovanja, upravo jer nije prilagođen sposobnostima njihovog djeteta. Dok njihovo dijete prolazi kroz jedan takav sistem obrazovanja, roditelji neprestano slušaju šta njihovo dijete ne može, šta nastavnici ili stručnjaci ne mogu sa njim, što nema prijatelje. I sami roditelji u moru negacija o njihovom djetetu zaborave na očekivanja i želje koje su imali za svoje dijete. Što je potpuno pogrešno, jer napredak nije moguć ako ne postoje očekivanja i postavljeni ciljevi, niti je moguće da dijete sa poteškoćama u razvoju zadovolji standarde koje traži redovno obrazovanje kreirano za prosječnog učenika. Takvi standardi i ciljevi su nerealni i nemoguće je da ih dostigne dijete sa poteškoćama u razvoju, jer oni nisu kreirani u skladu sa njegovim sposobnostima i mogućnostima.

Ovo su sve razlozi koji su izuzetno važni za razvijanje saradnje na relaciji porodica – škola, a ta saradnja dolazi u prvi plan posebno kada su u pitanju djeca sa poteškoćama u razvoju. Da bi škola i školska tim kreirali IPP za rad sa djetetom sa poteškoćama u razvoju, roditelj je jako važan izvor informacija. A da bi dijete sa poteškoćama u razvoju napredovalo u redovnom obrazovanju, očekivanja trebamo prilagoditi njegovim sposobnostima i mogućnostima, tek tada ćemo vidjeti šta sve oni mogu postići i da mogu premašiti očekivanja koja imamo.

9. Zaključak

Socijalna inkluzija i pravo izjednačavanja mogućnosti u razvoju tjelesnih, emocionalnih, društvenih i drugih sposobnosti djece sa i bez poteškoća u razvoju su procesi koji zahtijevaju posvećenost svih aktera zajednice. Socijalna inkluzija je proces kojim se djeci sa i bez poteškoća u razvoju pruža prilika da rastu i razvijaju se u istom okruženju, otvarajući priliku za zajedničku igru, druženje i učenje. Međutim, inkluzivno obrazovanje ima jednu od najznačajnijih uloga u ovom procesu, jer osim obrazovnog segmenta ono omogućava djeci sa i bez poteškoća u razvoju da se međusobno upoznaju, što dovodi do razbijanja stereotipa i predrasuda. Zahvaljujući inkluzivnom obrazovanju sva djeca su uključena u društvenu zajednicu, dobijaju iste mogućnosti i sredstva koja su im potrebna za puno učešće u društvenom, kulturnom i ekonomskom životu. To omogućava veće učešće svih u donošenju odluka, što utječe na njihove živote i ostvarivanje osnovnih prava, kako u trenutnoj situaciji, tako i u kasnijim godinama života.

Nažalost, socijalna je inkluzija u Bosni i Hercegovini danas shvaćena jedino kao integracija djece sa poteškoćama u razvoju u redovne školske razrede, što je samo jedan dio ovog kompleksnog procesa. Sam proces socijalne inkluzije smatra se nametnutim i na njega se gleda kao na nešto što se mora, a ne kao na priliku za uvažavanje različitosti svakog pojedinca i društvenu uključenost djece i osoba sa poteškoćama u razvoju. Provedba se izbjegava kad god je to moguće. Djeca sa poteškoćama u razvoju mahom su još uvijek institucionalizirana i marginalizirana. U većini slučajeva ako ne pohađaju specijalne škole, onda su u specijalnim odjeljenjima. Zbog niza stereotipa i predrasuda obično su podvrgnuta izrugivanju, verbalnom, psihološkom, ali ponekad i fizičkom zlostavljanju vršnjaka. Isključeni su iz redovnih društvenih procesa, skoro pa su nevidljivi. Posmatrajući situaciju iz tog ugla zaključit ćemo da Bosna i Hercegovina u svojoj praksi nije dosegla ni prvi cilj inkluzije, a to je da svoj djeci omogući jednaka prava na obrazovanje.

U demokratskom svijetu koji svakodnevno razvija ljudska prava više se ne postavlja pitanje da li je potrebna inkluzija u obrazovanju i inkluzija u društvu!? Inkluzija je postala imperativ u vremenu u kojem živimo. Da bismo svakom pojedincu omogućili pravo na obrazovanje i ravnopravnost u društvu, moramo primijeniti model socijalne inkluzije na naše društvo. Iako se nastavnicima ponekad čini preteško ili čak nemoguće održati nastavu u jednom inkluzivnom odjeljenju da bi zadovoljili potrebe svih učenika, oni to ipak čine uspješno sa resursima koji su im na raspolaganju, i bez pomoći države koja je samo donijela zakon koji nalaže obrazovanje djece sa poteškoćama u razvoju u redovnim školama i samim tim smatraju da su postigli cilj socijalne inkluzije.

Ovaj priručnik je jedan putokaz koji će olakšati nastavnicima rad u inkluzivnim odjeljenjima, kao i saradnju sa roditeljima. Ukoliko nastavnici i roditelji budu upoznati sa pravima djece sa poteškoćama u razvoju, zajedničkim snagama će lakše doći do rješenja koja će ovoj skupini olakšati život i omogućiti im ostvarivanje njihovih potencijala u društvu.

10. Literatura

1. Akcioni plan o djeci sa posebnim potrebama, entitetski i kantonalni ministri, 2006. godine;
2. Akcioni plan za djecu Bosne i Hercegovine (2011–2014);
3. Društvo ujedinjenih građanskih akcija DUGA (2006): *Vodič kroz inkluziju u obrazovanju*;
4. Društvo ujedinjenih građanskih akcija DUGA (2013): *Zastupljenost mjera i principa inkluzivnog obrazovanja u odgojno-obrazovnim praksama i politikama srednjoškolskog obrazovanja u Bosni i Hercegovini*;
5. Institucija ombudsmana za ljudska prava BiH (2010): *Specijalno izvješće o stanju prava djece sa posebnim potrebama / smetnjama u psihofizičkom razvoju*;
6. Institucija ombudsmana za ljudska prava BiH (2011): *Analiza stanja prava djece i njihove implementacije u oblasti predškolskog odgoja i obrazovanja*;
7. Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH (2011): *Izvještaj o realizaciji Akcionog plana za djecu Bosne i Hercegovine (2002–2010)*;
8. Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju Bosne i Hercegovine (Službene novine BiH", broj 18/03);
9. Okvirni zakon o predškolskom obrazovanju Bosne i Hercegovine (Službene novine BiH", broj 88/07);
10. Pravilnik o odgoju i obrazovanju djece sa posebnim potrebama, entitetski i kantonalni ministri, 2008. godine;
11. Strategija za izjednačavanje mogućnosti za osobe sa invaliditetom u Federaciji Bosne i Hercegovine (2011–2015);
12. Strategije unapređenja društvenog položaja lica sa invaliditetom u Republici Srpskoj (2010–2015);
13. Šarenac, Obrad (1999): *TEORIJA I PRAKSA SPECIJALNOG ŠKOLSTVA U BiH*, Defens, TUZLA;
14. UNICEF (2012): *THE RIGHT OF CHILDREN WITH DISABILITIES TO EDUCATION: A RIGHTS-BASED APPROACH TO INCLUSIVE EDUCATION* -Regional Office for CEE/CIS Education Section Palais de Nations Switzerland;
15. Udruženje INFOHOUSE (2014.): *Interni izvještaj o provedenom istraživanju - Znanja, stavova i praksi, implementacije komunikacijske strategije za promjenu u ponašanju koja ima za cilj promovisati socijalnu inkluziju, te učestvovanje djece i omladine u projektu razvoja i saradnje u regiji Birač, Sarajevo*;
16. Udruženje Život sa Down sindromom (2011): *Podrška inkluzivnom obrazovanju – asistent u nastavi*;
17. Zakoni o osnovnom i srednjem obrazovanju entiteta / distrikta Brčko / kantona.

Dio radionica je preuzet i modificiran iz sljedećih priručnika:

1. Bogner, Ladislav (1998): *Govor nenasilja*, Osijek;
2. Europski dom Slavonski Brod (2004): *KOMPAS, Priručnik o odgoju i obrazovanju mladih za ljudska prava*, MMV '94, Zagreb;
3. Omladinski komunikativni centar Banja Luka: *Jedno je drvo*, Banja Luka;
4. Uzelac, Maja; Bognar, Ladislav; Bagić, Aida (2000): *Budimo prijatelji, Priručnik odgoja za nenasilje i suradnju, Pedagoške radionice za djecu od 6 do 14 godina*, Mali korak, Zagreb;
5. Vukosavljević, Nenad: *Nenasilje? Priručnik za treninge iz nenasilne razrede konfilaka za rad sa odraslima*, Dom štampe, Zenica.

Kingdom of the Netherlands

Ovaj priručnik je pripremljen i štampan u sklopu projekta "Projekat razvoja i saradnje u regiji Birač (BIRAČ)", koji finansira Ambasada Kraljevine Holandije, a implementiraju UNICEF, UNDP i UNHCR. Stavovi izneseni u priručniku nisu nužno zvanični stavovi donatora i UN agencija te su isključivo odgovornost Udruženja INFOHOUSE.